УДК 811.512.145’367

Л.Г. Хәбибуллина

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ *-ЫП/-ЕП, -П* ҺӘМ *-ГАЧ/-ГӘЧ, -КАЧ/-КӘЧ* КУШЫМЧАЛЫ ХӘЛ ФИГЫЛЬ БЕЛӘН БЕЛДЕРЕЛГӘН СЕМАНТИК-СИНТАКСИК МӨНӘСӘБӘТЛӘР

Статья посвящена исследованию выражения смысловых отношений при помощи деепричастных форм в татарском языке. Особое внимание акцентировано на выявлении глубинной семантической составляющей синтаксических категорий, синкретизма семантико-синтаксических отношений. Материал для исследования привлекался из текстов татарской художественной литературы, малых жанров татарского фольклора. Установлено, что деепричастные формы на *-ып/-еп, -п* и *-гач/-гәч, -кач/-кәч* могут выражать временные, причинно-следственные, условные и уступительные отношения, образовать синкретичные значения.

Ключевые слова: деепричастие, темпоральная, каузальная, уступительная семантика, синкретичная семантика, татарский язык.

The article is devoted to the study of the expression of semantic relations using adverbial forms in the Tatar language. Special attention is focused on identifying the deep semantic component of syntactic categories, syncretism of semantic-syntactic relations. The material for the study was taken from the texts of Tatar fiction, small genres of Tatar folklore. It is established that the adverbial forms on -*yp/-ep, -p* and -*gach, -kach* can express temporal, causal, conditional and concessive relations, form syncretic meanings.

Keywords: adverbial participle, temporal, causal, concessive semantics, syncretic semantics, Tatar language.

«Татар грамматикасы»нда хәл фигыльгә түбәндәге билгеләмә бирелгән: «Хәл фигыль – ул фигыльнең эш-хәлне башка бер эш-хәлгә мөнәсәбәттә белдерүче махсус формасы» [Татар грамматикасы, 2016, б. 246]. Аның формалары ярдәмендә төрле мәгънәви мөнәсәбәтләр белдерелә. Әлеге мәкаләдә *-ып/-еп, -п* һәм *-гач/-гәч, -кач/-кәч* кушымчалы хәл фигыль белән белдерелгән семантик-синтаксик мөнәсәбәтләр өйрәнелә. Мәкаләнең фәнни яңалыгы шуннан гыйбарәт: моңа кадәр татар тел белемендә, башлыча «Татар грамматикасы» хезмәтендә, мәгънәви мөнәсәбәтләргә урын бирелсә дә, синкретик мәгънәле синтаксик берәмлекләрне өйрәнү игътибардан читтә кала бирде. Хәл фигыльнең өйрәнелә торган формалары белән төрле мәгънәләр белдерелү шактый тулы яктыртылуга карамастан [Татар грамматикасы, 2016, б. 249–253], сәбәп-нәтиҗә һәм вакыт, шарт һәм вакыт семантикасының үзара керешүе, ягъни синкретик каузаль-темпораль һәм синкретик кондициональ-темпораль мәгънәләр барлыгы күрсәтелми, аерып чыгарылмый.

Синкретизмны, ягъни бер синтаксик конструкциядә төрле мөнәсәбәтләрнең дифференциаль билгеләренең керешүен өйрәнү арадаш мәгънәви мөнәсәбәтләрнең асылын ачыкларга ярдәм итә. Әлеге тикшеренү лингвистик структур-семантик алым кысаларында, системалы рәвештә В.В. Бабайцева [Бабайцева, 2000] тарафыннан эшләнгән синхрон күчеш (синкретизм) теориясенә нигезләнеп үткәрелде. Бу теория М. Фуко, Дж. Холтон, Н. да Коста, Н. Васильев, Н. Бор, Л. Заде һ.б. фәлсәфи идеяләренә нигезләнә һәм логик яктан Л.В. Щербаның системаларны төп төшенчәләр һәм башка төшенчәләргә хас өстәмә төсмерләр дә булган әйләнмәләр формасында күзаллаган фикерләрен дәвам итә.

Үткәрелгән тикшеренүдән күренгәнчә, татар телендә *-ып/-еп, -п* кушымчалы хәл фигыль иң күпмәгънәле булып тора. Аның төп семантикасы бер күренешнең икенче күренештән алда яки бер-берсе белән бер үк вакытта булуын күрсәткән таксис мәгънәсен белдерүдән гыйбарәт. Мәсәлән: *Соңыннан минем абый ниндидер ике еллык курслар бетер**еп**, юрист булып китте* (Ә. Еники. Вөҗдан) (әлеге мисалда бер күренешнең икенче күренештән алда үтәлүе белдерелә); *...Тын, якты авыл өстенә кара**п**, булачак очрашу турында уйлан**ып** барам* (Ә. Еники. Вөҗдан) (бер-берсе белән бер үк вакытта булган процесслар белдерелә). Гомумән, лингвистик хезмәтләрдә хәл фигыль бәйле таксис формасы буларак билгеләнә [Типология..., 2009, с. 15].

-ып/-еп, -п кушымчалы хәл фигыль ярдәмендә эшнең үтәлү рәвеше мәгънәсе белдерелә. Мәсәлән: *Йокы күптән качкан, тән җиңеләеп киткән, аяклар үзләреннән-үзләре ашыг**ып**, рәхәтлән**еп** атлыйлар* (Ә. Еники. Вөҗдан); *Юл буенча үземне тиргә**п** кайттым* (Ә. Еники. Вөҗдан).

Әлеге формадагы бер үк хәл фигыльнең кабатлануы процессның интенсивлыгы, дәвамлылыгы семантикасын күрсәтә. Мәсәлән: *...Хафазамны кыста**п**-кыста**п** сыйларга тотындым* (Ә. Еники. Вөҗдан).

Тикшерелә торган кушымчалы хәл фигыль белән каузаль семантика, максат, кире шарт мәгънәсе дә ассызыклана. Анализ барышында ачыкланганча, сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтләре булганда, хәл фигыль белән эш-хәлне үтәүченең психо-эмоциональ, физиологик халәте белдерелә. Кагыйдә буларак, мондый конструкцияләрдә контрольдә тотып булмаган нәтиҗәләргә китергән сәбәпләр күрсәтелә. Мәсәлән: *Албуга уңайсызлан**ып** кып-кызыл булды* (Н. Фәттах. Сызгыра торган уклар); *Кырда кулын ярала**п**, эшкә чыга алмаган* (Г. Сабитов. Өч күңел); *Радиола кыз**ып**, өйгә резин исләре чыккан иде* (Х. Сарьян. Паку!..); *Килмәгән болыттан курк**ып**, чатыр кормыйлар* (Мәкаль); *Тапмаган малга ышан**ып**, кулдагын бетерү ахмаклык* (Мәкаль); *Шуннан соң гармунчы Салих күренмәде. Ул, үзенең җиңелүенә үртәл**еп**, уеннан бөтенләй киткән иде бугай* (М. Хуҗин. Ак колын); *Ул ирен беренче кабат, үч ит**еп** алдады* (Х. Сарьян. Тукран тәүбәсе).

Кайбер җөмләләрдә сәбәп-нәтиҗә һәм вакыт семантикасының үзара керешүе күзәтелә. Сәбәп, барлыкка китерүче фактор буларак,

вакыт буенча нәтиҗәдән алда үтәлә. Еш кына кушма җөмләнең ике компонентлы хәбәре дә бер үк вакыт формасында була, әмма җөмлә семантикасыннан вакыйгаларның бер-бер артлы үтәлүе аңлашыла. Гомумән, каузаль һәм темпораль семантика синкретизмы башка хәл мөнәсәбәтләре арасында аеруча еш очрый. *-ып/-еп, -п* кушымчалы хәл фигыль белән белдерелгән каузаль-темпораль конструкцияләрдә вакыйгаларның бер үк вакытта үтәлүе күрсәтелә. Мәсәлән: *Битарафлыкны күр**еп** борчылам*. Әлеге җөмләдә берьюлы ике семантика кушылган: *Битарафлыкны күргәнгә борчылам* (сәбәп-нәтиҗә) һәм *Битарафлыкны күргәч борчылам* (вакыт).

Хәл фигыль белән максат мәгънәсе белдерелгәндә, эш-хәлнең билгеле бер максат белән аңлы рәвештә үтәлүе семантикасы тапшырыла. Мәсәлән: *Ул, дәрес хәзерләргә җыен**ып**, өстәл артына утырды; Әнкәй, бәлеш пешерергә җыен**ып**, мичкә ягып җибәрде* (Р. Вәлиев. Иске сәгать дөрес йөри).

Әлеге мисалларда процесс субъектларының конкрет ниятләре күрсәтелә: ул өстәл артына билгеле бер максат белән утыра; бәлеш пешерү максаты белән мичкә ягып җибәрә. Моннан тыш җөмләләрдә ‘җыенып’ дигән сүз бар, максат семантикасын белдергәндә, иярчен предикациянең лексик мәгънәсе мөһим роль уйный. Шулай итеп, ике вакыйга арасындагы мәгънәви мөнәсәбәт хәл фигыль белән генә түгел, ә нәкъ менә процесс субъектының теләген белдерүче ‘җыенырга’ фигыленең хәл фигыль формасы белән белдерелә.

А.Р. Губанов билгеләгәнчә, теләк, субъектның мәҗбүри булмаган барлык ирекле эшчәнлегенең мотивы булып, кеше психикасы атрибутлары системасы үзәгендә тора, «теләк» концепты мөмкинлек сыйфатында була [Губанов, 2016, с. 62].

-ып/-еп, -п кушымчалы хәл фигыль кире шарт конструкцияләрендә дә кулланыла ала. Бу, гадәттә, мәкальләрдә еш очрый. Мәсәлән: *Кырык ел көтү көт**еп**, чыбыркы шартлата белмәгән; Ишәк юргала**п** бәйге алмас; Яңгырдан кач**ып**, дәрьяга төшкән*.

Мондый конструкцияләрдә кире шарт семантикасы *та/тә, да/дә* кисәкчәсе белән дә ныгытыла ала. Мәсәлән: *Хәер, аның начар укы**п** **та**, шәп сөйләүче булуына артык исем китмәде* (Ә. Еники. Вөҗдан).

-ып/-еп, -п кушымчалы хәл фигыль *-мыйча/-мичә* (*-мый/-ми*) юклык формасында да кулланыла. Мәсәлән: *Атның, яңа киемгә күнегә ал**мыйча**, тәне чымырдап торды* (М. Хуҗин. Кубыз); *Ташкын көченә түзә ал**мыйча**, тегермән буасы ерылган* (Н. Әхмәдиев. Мөнирстан); *Егет авыртуына түзә ал**мый** ыңгырашып куйды* (Р. Сибат. Инабәт). Әлеге мисалларда сәбәп-нәтиҗә мәгънәсе белдерелә.

Түбәндәге җөмләләрдә темпоральлек күрсәтелә. Мәсәлән: *Идел кич**мичә**, аягыңны киптермә* (Мәкаль); *Кич бул**мыйча**, бүгенге көнне мактама* (Мәкаль).

Мондый төр конструкцияләрдә темпоральлек төсмерле кондициональ мәгънә дә күрсәтелә ала. Мәсәлән: *Аю күр**мичә**, айга сикермиләр* (Мәкаль); *Кыйнал**мый**, бирәү дә сый алмый* (Мәкаль);

*Гөнаһ кыл**мый** тәүбә итмисең* (Мәкаль); *Үзең шатлана бел**мичә**, башкаларны сөендерә алмыйсың шул...* (М. Хуҗин. Кеше күңеле – үзе бер кояш).

Фигыльнең шарт формасының шарт-вакыт мәгънәсен белдерүе – гомумтөрки үзенчәлек, ул борынгы төрки язма истәлекләрдә үк күзәтелә. М. Эрдальнең «Борынгы төрки тел грамматикасы»нда («Грамматика древнетюркского языка») билгеләнгәнчә, *-sar* формасының төп мәгънәсе – шарт семантикасы, әмма мондый конструкцияләр темпораль мөнәсәбәт тә (бу очракта аффикс үзе ‘кайчан’ дип тәрҗемә ителә), кире шарт бәйләнешен дә белдерә ала [Erdal, 2004, с. 480; 484]. Мәсәлән: *Taydyn jynaq(qa) kör**sär** m(ä)n tör tä ärklig qan olurur.* ‘Кайчан мин өскә карадым, алда Эрклигхан утырганын күрдем’ [Исследования…, 1961, с. 215].

Табигате буенча синкретик булган шарт-вакыт мәгънәсе структур яктан паремиологик системада ныгыган. Паремияләрдә һәм гомумиләштергән әйтелмәләрдә кондициональ конструкция компонентлары мөнәсәбәтләренең абстракт вакытлы характеры күзәтелә. Мондый җөмләләрдә хәзерге яки киләчәк заман формасы кулланылса да, фраза үзе вакытка бәйле булмаган характерда, гомуми закончалык рәвешендә була, типик күренешләргә ишарәли, вакыт семантикасы исә даимилек мәгънәсен белдерү белән бәйле була.

Күргәнебезчә, *-п* формалы хәл фигыль контекстуаль, чөнки конструктив, лексик, контекстуаль, экстралингвистик факторларга бәйле рәвештә таксис мәгънәсен генә яки өстәмә рәвештә хәл мәгънәләренең берсен дә белдерә ала. Соңгы очрак булганда, таксис мәгънәсе төп мәгънә булудан туктый һәм нибары фонга әверелә [Типология..., 2009, с. 768].

-гач/-гәч, -кач/-кәч кушымчалы хәл фигыль, кагыйдә буларак, вакыт мөнәсәбәтен күрсәтә. Мәсәлән: *Суның кадере чишмә коры**гач** беленә* (Мәкаль); *Ат урлан**гач**, абзар ныгытмыйлар* (Мәкаль). М.З. Зәкиев билгеләгәнчә, «*-гач* кушымчалы хәбәрле иярчен җөмлә барлык формасында булганда, баш җөмләдәге эш-хәл башланганчы тәмамлана торган процессны белдерә» [Закиев, 1995, с. 441].

Өйрәнелә торган формалы хәл фигыль алдан булган эш-хәлне, процессларның бер-бер артлы булуын белдерә. Мәсәлән: ...*Дәрес бет**кәч**, артык бер минут та тормыйча, китеп тә бара* (Ә. Еники. Гөләндәм туташ хатирәсе); *Арба ватыл**гач**, юл күрсәтүче күп булыр* (Мәкаль); *Теш чык**кач**, бала еламый* (Мәкаль).

Хәл фигыльләр белән билгесез бер-бер артлы үтәлү белдерелә, процесслар арасындагы вакыт интервалы дифференцияләнми, контекст буенча яки лексик-грамматик конкретизаторлар булу белән билгеләнә. Мәсәлән, *-гач/-гәч, -кач/-кәч* кушымчалы хәл фигыльнең *ук/ үк, да/дә, та/тә* көчәйткеч кисәкчәләр белән килүе эш-хәлнең тизлеге, кинәтлеге, моментальлеге мәгънәсен көчәйтә. Мәсәлән: *Кинодан чык**кач та**, мин туры Вафага киттем* (Ә. Еники. Вөждан); *Эштән кайт**кач та**, һичнигә карамыйча, иң элек юынып, өстен алышты-*

ру – бу аның көндәлек кагыйдәсе (Ә. Еники. Вөждан). Гадәттә, алдан булган эш-хәл, сирәгрәк бер үк вакытта булган вакыйгалар күрсәтелә ала. Мәсәлән: *Аның янында эшли башла**гач**, мин башта бик аптырый идем...* (Ә. Еники. Вөждан).

-гач/-гәч, -кач/-кәч кушымчалы хәл фигыль сәбәп-нәтиҗә конструкцияләрендә дә кулланыла ала. Бу очракта хәл фигыль белән өстәмә эш-хәлдә күрсәтелгән сәбәп белдерелә. Мәсәлән: *Күздән нурны, ә йөрәктән рухны берничек тә ала алма**гач**, чишендереп, дымлы камерада калдырдылар безне ялангач* (Р. Харис. Җәлилчеләр); *Әтиләренә сүзе үтмә**гәч**, шул тәкъдимен әнисе Мирсәет аша һәм аның апалары аша әйттерергә омтыла иде* (Р. Мөхәммәдиев. Сират күпере).

Күпчелек очракта алар гади җөмләне катлауландыручы аерымланган кисәк тәшкил итә, аерымланган хәл синтаксик функциясен башкара. Мәсәлән: *Мин үзем, гомер буе ялгыз яшәгән кеше бул**гач**, аш-суга тәмам өйрәндем диярлек* (Ә. Еники. Вөждан). Әлеге мисалда төп процесс – *өйрәндем* фигыль хәбәр белән белдерелгән. Төп эш-хәлдән алда булган һәм аның сәбәбен тәшкил иткән өстәмә процесс – *ялгыз яшәгән кеше булгач*, хәл фигыль белән белдерелгән.

Вакыт һәм сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтләрен аерудагы кыенлык башлыча темпоральлек күрсәткече булган *-гач/-гәч, -кач/-кәч* кушымчалы хәл фигыльнең каузаль конструкцияләрдә дә кулланылу мөмкинлеге белән дә бәйле. Шуны да искәртергә кирәк: хәл фигыль составында юклык кушымчасы булганда, әлеге форма белән һәрвакыт каузальлек белдерелә. Мәсәлән: *Стипендия алып укы**<u>ма</u>гач**, Сәгыйтьнең матди хәле бик мөшкел була* (Р. Мөхәммәдиев. Сират күпере); *Буш вакытың бул**<u>ма</u>гач**, ял итәргә өлгермисең*; *Ләкин озак еллар күреш**<u>мә</u>гәч**, мондый дуслык та әкренләп суына, сүнә бара, әмма бөтенләй үк онытылмый...* (Ә. Еники. Вөждан).

Шулай да хәл фигыль барлык формасында булганда да сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәте күрсәтелә ала. Мәсәлән: *Хәер, авылдан читтә яшә**гәч**, һәркемне дә хәтергә төшерергә җае да чыкмагандыр* (М. Хуҗин. Кубыз); *Ял көне бул**гач**, иртә торасы юк; ...Кул куйдыр**гач**, берәү дә китмәгән* (Ә. Еники. Вөждан); *Үзең койты бул**гач**, күзгене хурлама* (Мәкаль).

-гач/-гәч, -кач/-кәч кушымчалы хәл фигыльле конструкцияләрдә синкретик каузаль-темпораль мәгънә дә белдерелә ала. Мәсәлән: *Читлеккә эләк**кәч**, ерткыч та юашлана* (Мәкаль). Җөмләнең мәгънәсен болай аңлатырга була: *Ерткыч читлеккә эләгә, шуңа күрә юашлана* яки *Читлеккә эләккәннән соң, ерткыч та юашлана. Кешенең, акылы камилләнгәч, сүзе азая* (Мәкаль), ягъни *Кешенең, акылы камилләнгәннән соң* (яки *акылы камилләнгәнгә*), *сүзе азая. Бу чорда, сугыштан кайткан егетләр гаилә корып җибәр**гәч**, кичке уеннарда егетлек вазифасы тугызынчы-унынчы класс укучыларына төште* (М. Хуҗин. Йолдызлардан ары – йолдызлар), ягъни *Егетләр гаилә корып җибәргәннән соң* (яки *гаилә корып җибәргәнгә*).

Каузаль-темпораль синкретизмны белдерүнең мондый юлы шактый еш очрый. Мәсәлән: *Эшләр болай булып кит**кәч**, минем Казанда һич каласым килми башлады* (Ә. Еники. Вөҗдан); *Бала-чага арт**кач**, сәке тактасы тарая* (Мәкаль); *Тавис, тәпие ямьсезлеген күр**гәч**, койрыгы белән каплаган* (Мәкаль); *Мамыгын бушат**кач**, юрганым бар дип хыялланма* (Мәкаль).

-гач/-гәч, -кач/-кәч кушымчалы хәл фигыльдә вакыт семантикасының сәбәп мәгънәсенә күчүен академик М.З. Зәкиев тә билгели [Татар грамматикасы, 2017, б. 364].

А.Р. Губанов билгеләгәнчә, каузаль конструкцияләрнең синкретизмы әлеге структураларның сыгылмалылыгын дәлилли, бу аларның төрле мәгънәләрне берләштерү мөмкинлегендә чагыла [Губанов, 2016, с. 28].

Вакыт планында нәтиҗә һәрвакыт сәбәптән соң яки сәбәп белән бер үк вакытта була. Шулай итеп, каузальлек темпоральлек белән тыгыз бәйләнгән. Сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәте – компонентларның эчке бәйлелеге, ә вакыт мөнәсәбәте – тышкы бәйлелек икәнен исәпкә алырга кирәк.

Кагыйдә буларак, вакыт семантикасын белдерә торган *-гач/-гәч, -кач/-кәч* кушымчалы хәл фигыль шарт мәгънәсен дә белдерә ала. Мәсәлән: *Гөлен ярат**кач**, тикәнен дә ярат* (Мәкаль); *Белмә**гәч** – язмагыз* (Т. Миңнуллин. Моңлы бер җыр); *Боткасын пешер**гәч**, маен җәлләмә* (Мәкаль); *...Телә**гәч** сынасыннар* (Р. Миңнуллин. Әнкәйләр тәрбиясе).

Мондый төр конструкцияләрдә, кагыйдә буларак, синкретик кондициональ-темпораль семантика белдерелә. Мәсәлән: *Җиле бул**гач**, бураны булыр* (Мәкаль). (*Җиле булса, бураны булыр* яки *Җиле булган вакытта, бураны булыр* дип аңлашыла); *Чын күңелдән ела**гач**, сукыр күздән яшь чыгар* (Мәкаль); *Угын ат**кач**, җәясен яшермә* (Мәкаль).

Үткәрелгән тикшеренү нәтиҗәләре күрсәткәнчә, *-ып/-еп, -п* һәм *-гач/-гәч, -кач/-кәч* кушымчалы хәл фигыль контекстка бәйле рәвештә төрле мәгънәви мөнәсәбәт белдерә ала. Темпоральлекнең төп квалификаторы булсалар да, алар каузаль, кондициональ, кире шарт һ.б. мөнәсәбәтләрне белдерүдә дә актив кулланылалар, кайвакыт синкретик каузаль-темпораль, кондициональ-темпораль семантика хасил итәләр.

Болар барысы да татар телендәге күп мәгънәви мөнәсәбәтләр грамматик бирелеше буенча түгел, ә семантик эчтәлеге белән аерыла, дип әйтергә мөмкинлек бирә.

Әдәбият

Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка. М.: Дрофа, 2000. 640 с.

Губанов А.Р. Каузальность в ментальной организации национальной картины мира (на материале русского и чувашского языков) / А.Р. Губанов, Н.И. Рец. Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2016. 136 с.

Дружинина С.И. Синкретизм в системе сложноподчиненных предложений. Орел: Изд-во Орел ГАУ, 2008. 435 с.

Закиев М.З. Татарская грамматика. Т. III: Синтаксис. Казань: ИЯЛИ АНТ, 1995. 576 с.

Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. III. Синтаксис / под общ. ред. Н.К. Дмитриева, Н.А. Баскакова, Е.И. Убрятовой. М.: Изд-во АН СССР, 1961. 232 с.

Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. Т. II. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2016. 432 б.

Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. һәм автор М.З. Зәкиев. Т. III. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2017. 536 б.

Типология таксисных конструкций / отв. ред. В.С. Храковский. М.: Знак, 2009. 906 с.

Erdal Marcel. A grammar of Old Turkic. Leiden; Boston; Brill, 2004. XII, 575 p.

Хәбибуллина Лениза Газинур кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының ареаль лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре